

Paul de Man

Alegorie čtení

Figurativní jazyk u Rousseaua, Nietzscheho, Rilka a Prousta

(Allegories of Reading. Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust, 1979)

Klíčové dílo dekonstruktivismu, které se soustřeďuje ke konceptu rétoriky a k jeho radikální transformaci; autor jej zkoumá i v okolí jiných pojmů, jako jsou např. alegorie či metafora, a prověřuje ho i v konkrétních interpretačních akcích.

V předmluvě autor uvádí, že jeho kniha „začíná jako historická studie a končí jako teorie čtení“ (ix). Tento posun považuje pro svou generaci za typický a soudí, že je daleko zajímavější „svými výsledky než svými příčinami“ (ix); v důsledku by totiž mohl vést k rétorice čtení, jejíž dosah jde mimo „kanonické principy literární historie“ (ix). Toto stanovisko je i zdůvodněním kompozice knihy a jejího rozdělení na dvě části (s tituly Rétorika a Rousseau). De Man tu současně vysvětluje, proč si ke svým zkoumáním vybral tak různé autory.

Kap. Sémiologie a rétorika (3–19), úvodní část prvního dílu, zaujímá v práci klíčové místo jakožto vstupní vymezení problému i metodologická sebereflexe. Autor se zde polemicky vymezuje vůči tzv. nové kritice a formalismu. Stejně tak odmítá i francouzskou sémiologii. Přestože oceňuje jisté pozoruhodné díle výsledky, jichž tyto směry dosáhly, vytýká jim, že v nich došlo k uzavorkování významu. Význam vypudila snaha o systémovou čistotu, jakož i o únik z „oslabujícího tlaku parafráze“ (5). Kritického pojednání se dostává i Charlesi Sandersi Peirceovi a jeho pojetí znaku, které bylo vedeno čistou logikou, jež „postuluje možnost univerzální pravdy významů“ (9). De Man naproti tomu tvrdí, že nad literárním dílem nelze dospět k jednotě a jednoznačnosti, a to proto, že doslovný význam se v každém takovém pokusu snaží dosáhnout konceptu, jehož existence je odmítnuta významem obrazným. Tento pohyb pak nelze zkoumat pomocí gramatiky, nýbrž rétoriky. Je to totiž rétorika, jež „radikálně suspenduje logiku a otevírá závratné možnosti referenčního vychýlení“ (*aberration*) (10). Ve vztahu k literárnímu dílu autor obhajuje akt čtení: „Při čtení se dostáváme takřikajíc *dovnitř* textu, který nám byl nejprve cizí a který si nyní přivlastňujeme prostřednictvím aktu rozumění. Avšak toto rozumění se stává v dané chvíli reprezentací

významu vnětextového“ (13). Tím de Man dospívá k vymezení vlastní pozice. Je jí „rétorické čtení“, které autor vzápětí představuje v konkrétní interpretační akci. Rozebírá ukázkou z Proustova *Hledání ztraceného času* a její podstatu nachází v „juxtapozici obrazného a metaobrazného jazyka“ (14). Proust zde nejenom rozestírá obrazy, ale současně je ve stejném vypravěčském proudu jakoby komentuje. Jde o dva způsoby evokace, které se tu dostávají do protikladu. Sledovaný úryvek má sugerovat estetickou nadřazenost metafor (tj. nic než čisté zření obrazu), přitom však interpret objevuje, že tato pasáž je také „o estetické nadřazenosti metafory nad metonymií“ (14). Toto tvrzení se však v Proustově textu neopírá o evokaci obrazů, nýbrž o „kategorie, jež jsou ontologickým základem metafyzického systému“ (14), tedy o pojmy. Interpretační ukázky de Man zobecňuje jako příklady „rétorizace gramatiky“ (figura vyvstává ze syntaktických struktur) a „gramatikalizace rétoriky“ (figura založená paradigmaticky se rozkládá na syntagmatické úrovni ve sled opakovaných gramatických forem). Na závěr této programní teoretické kapitoly se de Man zamýšlí nad vztahem autora a čtenáře. Čtení podle něj ukazuje tento protiklad jako falešný. Důvodem je to, že psaní nemá jeho původce tak úplně ve své moci; podobně to ovšem platí i o čtení: „čtení není ‚naše‘ čtení, protože používá jednotek poskytnutých samotným textem“ (17). Přitom „literární text současně stvrzuje a popírá autoritu svého vlastního rétorického modu“ (17).

V dalších kapitolách první části knihy de Man ověřuje předloženou koncepci na několika autorech; každá kapitola je zároveň i pojmoslovným příspěvkem. Tak v interpretaci rilkovské (20–56) se autor věnuje vymezení tropů, v kapitole proustovské (57–78) čtení a ve třech kapitolách nietzschovských (79–131) si postupně všímá dvojice geneze a genealogie, rétoriky tropů a persvazivní rétoriky. Všem těmto interpretačním pozorováním je společné zaujetí pro dvojakou povahu textů jmenovaných autorů, tj. pro spojitost rozdílných diskurzů i strategií v rámci jednoho textu. Exemplárním charakterem se vyznačují zejm. interpretace nietzschovské. De Man ukazuje, že číst Nietzscheho tematicky znamená minout se s vlastní povahou jeho sdělení, která je nysystematická, často vnitřně rozporná, a přesto nese velmi naléhavé významové bohatství. Jednotlivé interpretace navíc autorovi slouží k postupnému zpřesňování jeho základních kategorií, zejm. spojitosti psaní a čtení. Tak např. nad Proustem dospívá k poznání, že „každé vyprávění je v první řadě alegorií svého vlastního čtení“ (76); nad Nietzsche pak konstatuje neoddělitelnost filozofického a literárního diskurzu.

Druhá část knihy patří Jeanu-Jacquesovi Rousseauovi (133–301). Na rozdíl od metodologicky víceméně jasné části první se zde

autor nezřídka noří do výkladových subtilností. Každá kapitola je věnována v zásadě jednomu z děl tohoto francouzského pre-romantika. I tady, stejně jako v části předchozí, se druhým tématem každé interpretace stává některý z tropů či rétorických postupů (metafora, alegorie čtení, ospravedlnění ad.). Úběžníkem obou těchto dílčích vykladačských záměrů je však samotná autorova teoreticko-metodologická pozice, jakkoli pojmy teorie a metodologie se v de Manově slovníku nevyskytují. Nejde tedy ani tak o Rousseaua, ani o čištění pojmů, ale o dekonstrukci.¹

Konkrétně autor ukazuje, jak často v Rousseauových textech k sobě jednotlivé strategie nelnou, ba jak jdou proti sobě. Výpověď je podřívána gramatickou strukturou, eventuálně naopak, takže nakonec dochází k „referenční neurčitosti“ (197). To, co je vyřčeno jako nějaké sdělení, je souběžně potlačeno; a obráceně, to, co je pouze sdělováno, je např. čteno jako příslib nějaké změny. Přitom tyto operace nemá na svědomí autor, ba ani nejsou otázkou čtenářského přístupu, ale jde o vlastnosti jazyka samého: „jazyk sám odlučuje poznávací akt od aktu [řečového]. *Die Sprache verspricht (sich)*“ (277). Text je tedy současně konstruován i dekonstruován: „Stroj nejen negeneruje, ale také potlačuje; a to ne vždy nevinným či vyváženým způsobem“ (294). V důsledku toho de Man soudí, že je neudržitelné pracovat s klasickým rozdělením na doslovné a obrazné, na signifikaci a symbolizaci, na *showing* (mimésis) a *telling* (diegésis) ad. K nepotřebě je podle něj i kategorie autorského záměru; de Man totiž ostantativně ukazuje, jak Rousseau ztrácí v textu kontrolu nad svým jazykem. A k nepotřebě je i klasická komunikační polarita autor—čtenář: iniciátorkou, řídící silou i rámcem veškerého dění je textová rétorika. Z toho plyne — jako poslední důsledek —, že přestává být možné i rozumění jakožto hermeneutický horizont smyslu.

Alegorie čtení jsou druhou de Manovou knižní publikací a oproti předchozí *Blindness and Insight* (1971) představují spíše změnu těžiště než změnu pozice. První kniha byla zaměřena na kritiku formalistických přístupů a anglo-americké tzv. nové kritiky, druhá kniha se s těmito přístupy vyrovnává v úvodu, přičemž její hlavní část tvoří představení autorovy pozice. Jsou pro ni příznačné především pojmové dvojice doslovné — obrazné, figurativní — metafigurativní, tematické — rétorické čtení, referenční — performativní funkce jazyka, kognitivní — performativní rétorika. Autor s těmito dvojicemi sice pracuje, ale ve výsledku je odmítá, resp. odmítá jejich jednotlivé členy vidět jako samostatné. Jazyk díla je podle de Mana ze své podstaty figurativní, a proto neexistuje žádná výpověď vně rétoriky. Tedy: jediným sjednocujícím horizontem psaní a čtení, textu a kontextu je rétorika.

¹ Na jisté úrovni odbornosti se již vyplatí rozlišovat dekonstrukci a dekonstruktivismus: první pojem je spojován s J. Derridou a také se způsobem práce s textem (de-konstrukce, tj. roz-kládání, ve smyslu subverzivního čtení), druhý pojem se váže k Derridovým americkým stoupencům, mezi něž patří i P. de Man (dále např. H. Bloom, J. Hillis Miller ad.); jde o tzv. Yaleickou školu.

Současně platí, že rétorika o žádné sjednocení neusiluje; je stejně silou skladebnou i rozkladnou. Krajním důsledkem tohoto postoje je, že neexistuje žádný vnější bod — ať už reference, nebo autor či čtenář —, vůči němuž by se text měl upínat. Dalším příznačným rysem de Manova pojetí je, že nedělá rozdíly mezi texty různých žánrů. V *Alegoriích čtení* se zaobírá texty prozaickými, básnickými, filozofickými i politickými. Tohoto nerozlišování žánrů, fikčního a věcného psaní se de Man bude držet i ve svém následujícím období.

Všechna témata či strategie, které autor ve svém konceptu obhajuje, už moderní literárněteoretickou reflexí prošly. Tak např. spojitost podvojně výpovědi (tj. faktu, že dílo nastoluje nějakou výpověď, ale zároveň je výpovědí o této výpovědi) najdeme u ruských formalistů. Jde o jejich tvrzení (zejm. u → Šklovského), že v každém (velkém) literárním díle se nachází jakýsi zformulovaný metaliterární koncept díla samého. Tvrzení, že dílo nejenom něco vypovídá, ale i zahaluje, lze najít ve velké části marxistické literární teorie, jakož i v pojetí Frankfurtské školy, podle níž úkol vykladače spočívá v tom, aby tyto zahalovací strategie („falešně vědomí“) odkrýval a hledal společenské důvody, proč k nim docházelo. Teze o konečné významové nesjednotitelnosti díla, tj. o jeho vnitřní paradoxnosti, patří mezi korunní argumenty autorů tzv. nové kritiky. Dominance řeči, která vládne textem a vymyká se naší kontrole, je dokonce jedním z klíčových témat literární teorie a filozofie 20. století (Ludwig Wittgenstein, → Martin Heidegger, → Roman Jakobson v období „gramatiky poezie — poezie gramatiky“ v 60. letech, → Umberto Eco v „sémiotickém“ období 60.–80. let). Důraz na čtenářskou stránku, kterou de Manova kniha signalizuje už svým titulem, je pak tématem Kostnické školy a amerického reader-response criticism (Norman Holland, → Stanley Fish, David Bleich ad.).² Zastření hranice mezi literaturou a jinými žánry představuje hlavní východisko tzv. obratu k vyprávění (*narrative turn*); jeho iniciátorem byl → Hayden White se svou knihou o historiografii 19. století *Metahistorie* (1973, č. 2011).

De Manova koncepce rétoriky či alegorie čtení, což jsou u něj jen dvě stránky téhož, tak představuje jakoby odvrácenou stranu moderní teorie, něco jako její noční můru. Všechna podstatná témata a strategie, jimiž prošla moderní literární teorie, jsou tu obsaženy, ale způsob, jakým k nim de Man přistupuje, je obrácí proti nim samým. Jeho koncept se tak v posledku ukazuje jako radikální verze textocentrismu (neexistuje nic než text), ale stejně tak je radikální verzí antitextocentrismu (není možné určit hranice, kde text začíná a kde končí). V souvislosti s de Manovou koncepcí by se také dalo hovořit o radikální verzi pantextualismu:

2 Čtení je klíčové slovo u autorů dekonstruktivismu, ale nejde primárně o přenesení těžiště na receptivní stránku díla jako spíše o vymezení se vůči systematizujícím požadavkům teorie. Čtení tak představuje rezistenci vůči jednoznačnosti (děl) a systematickosti (teorie). Sám Derrida nazývá dekonstrukci nikoli teorií či metodologií, ale pouze způsobem čtení. U J. Hillise Millera se „etikou čtení“ rozumí to, že text nelze redukovat na jisté ohraničené (morální, politické ad.) významy.

není již možné odlišit „vně“ a „uvnitř“ textu, všechno je text, a to text s nejasnými hranicemi a se zauzleným vztahem mezi „co“ a „jak“, tj. mezi stránkou referenční a výrazovou. Právě tyto postoje učinily z de Mana ikonu dekonstruktivismu na univerzitě v Yale v 70.–80. letech, v okruhu teoretiků, jako byli Harold Bloom, Geoffrey H. Hartman, J. Hillis Miller a → Jacques Derrida jako hlavní inspirátor. *Alegorie čtení* je komplementární k Derridově knize *De la grammatologie* (1967): Derridův pojem *différance* či nerozhodnutelnosti významu má velmi blízko k de Manovu pojetí rétoriky. V obou případech se zdůrazňuje neohraničitelnost textu a jakási významová samoploditelnost. Oběma koncepcím je společný odpor k jednoznačnosti i k významové průhlednosti, jedné i druhé knize posloužil jako předmět demonstrace stejný autor, J.-J. Rousseau. De Manovo pojetí vyvolalo i velmi silné kritické reakce, ba odpor. Zdůrazňovalo se, že od nové kritiky nikam dále nepokročil a že — i přes veškeré polemické vymezení — pouze parazituje na ziscích této školy. Nové kritice i dekonstruktivismu se pak dostalo odmítnutí ze strany nového historismu, zejm. od → Stephena Jay Greenblatta, a to proto, že textu odnímají reprezentativně-referenční funkci. Odkazovalo se i k tomu, že dekonstruktivistické praktiky vedou k hodnotovému zhroucení, tj. k tomu, že začíná být jedno, jakého autora si do svého zorného pole dosadíme, stejně jako se začíná ztrácet rozdíl mezi interpretacemi: spolehlivou a nespolehlivou, komplexní a částečnou atd. → René Wellek psal v souvislosti s dekonstruktivismem o vlně iracionalismu a nihilismu.³ Upozornil mj. na to, že i sám de Man — přes veškeré odmítání hodnotových soudů v odkazech na interprety J.-J. Rousseaua — má potřebu vyrovnávat se s jednotlivými interpretacemi a vynášet nad nimi své vlastní soudy. Peter Žima shledává de Manova dekonstruktivní čtení literárních a filozofických textů neproduktivními, zejm. proto, že mají „za každou cenu dokázat, že základem textu nebo textového fragmentu je aporie“.⁴

³ R. Wellek, *The New Nihilism in Literary Studies*, in: F. Jost – M. J. Friedman (eds.), *Aesthetics and the Literature of Ideas. Essays in Honor of A. Owen Aldridge*, Newark 1990, s. 77–85.

⁴ P. V. Zima, *Literární estetika*, Olomouc 1998, s. 353 [1995].

⁵ W. Hamacher – N. Hertz – T. Keenan (eds.), *Responses. On Paul de Man's Wartime Journalism*, Lincoln 1989.

V roce 1987, kdy vyšlo najevo, že de Man napsal během druhé světové války do belgických novin *Le Soir* více než 100 článků, některé s výrazně antisemitským laděním, došlo k velkým kontroverzím.⁵ S odsudkem autora se pak často dostávalo odsudku i jeho dílu. De Manovi bývalí kolegové z Yale vystoupili na jeho obranu (angažoval se i J. Derrida, sám Žid): J. Hillis Miller soudil, že útoky na de Mana jsou de facto útoky na celý dekonstruktivismus; G. H. Hartman zase zdůrazňoval, že de Manovy válečné články pro něj sice byly šokem, mají však velmi daleko k vulgární formě antisemitismu. Naopak Christopher Norris měl za to, že jedním z vůdčích motivů de Manova psaní bylo najít pozici, která by mu umožnila zamést stopy za svou

vlastní válečnou minulostí, nebo ji aspoň zrelativizovat. Podle Norrisa o tom svědčí i několik pasáží z *Alegorii čtení*, konkrétně např. ta, v níž de Man, zaobíraje se Rousseauovými *Význáními*, odmítá rozlišovat mezi fikcí a empirickou událostí. Tak je podle Norrisova mínění umožněno najít ospravedlnění i pro ty nejkruťejší zločiny. Průsečíkem těchto diskusí se stala otázka autorství: v jakém poměru je autor ke svému dílu, do jaké míry je za své dílo — v celé jeho šíři tematické i časové — zodpovědný.

Vydání

Allegories of Reading. Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust, New Haven – London 1979 (z tohoto vyd. citováno), 1982, 1988, 1996. *Allegorie della lettura*, Napoli 1987; Torino 1997, 1998, 2000. *Allegorien des Lesens*, Frankfurt/M. 1988, 1991, 1994, 1998, 2003, 2009; Berlin 2012. *Allégories de la lecture. Le langage figuré chez Rousseau, Nietzsche, Rilke et Proust*, Paris 1989. *Alegorías de la lectura. Lenguaje figurado en Rousseau, Nietzsche, Rilke y Proust*, Barcelona 1990. *Alegorias da leitura*, Rio de Janeiro 1996. *Allegoriji čtenija*, Jekatěrinburg 1999. *Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*, Szeged 1999; Budapest 2006. *Alegorie czytania. Język figuralny u Rousseau, Nietzschego, Rilkego i Prousta*, Kraków 2005. Čínské vyd., Tchien-t'in Si 2008. *Okuma alegorileri. Rousseau, Nietzsche, Rilke, ve Proust'ta figürel dil*, Istanbul 2008.

Literatura

J. Derrida, *Memoires. For Paul de Man*, New York 1986. W. Hachmayer – N. Hertz – T. Keenan (eds.), *Responses. On Paul de Man's Wartime Journalism*, Lincoln 1989. L. Waters – W. Godzich (eds.), *Reading de Man Reading*, Minneapolis 1989. R. Wellek, *The New Nihilism in Literary Studies*, in: F. Jost – M. J. Friedman (eds.), *Aesthetics and the Literature of Ideas. Essays in Honor of A. Owen Aldridge*, Newark 1990, s. 77–85. K. H. Bohrer (ed.), *Ästhetik und Rhetorik. Lektüren zu Paul de Man*, Frankfurt/M. 1993. J. Kopperschmidt – H. Schanze (eds.), *Nietzsche oder „Die Sprache ist Rhetorik“*, München 1994, s. 241–247. R. Macksey, *Paul de Man: „and reading there“*, *MLN* 1994, č. 5, s. 979–982. P. V. Zima, *Literarische Ästhetik*, Tübingen et al. 1995 (č. 1998). R. Gasché, *The Wild Card of Reading. On Paul de Man*, Cambridge (Mass.) 1998. Ch. Norris, *Paul de Man. Deconstruction and the Critique of Aesthetic Ideology*. New York – London 1988. M. McQuillan, *Paul de Man*, London 2001.

Paul de Man (1919–1983)

Belgický literární teoretik, čelný představitel dekonstruktivismu z tzv. školy kritiků v Yale. Po druhé světové válce emigroval do USA, kde vystudoval na Harvardu (1960). Učil na několika univerzitách, od r. 1970 na Yale. V r. 1987 vyšlo najevo, že během války psal kolaborantské články, zejm. antisemitského ražení, do významných belgických novin *Le Soir*. Toto odhalení vyvolalo velkou diskusi a vlnu kritických odsudků, a to nejenom autora, ale i jeho díla. Další díla: *Blindness and Insight* (1971, rozšíř. vyd. 1983), *The Rhetoric of Romanticism* (1984), *The Resistance to Theory* (1986), *Aesthetic Ideology* (1988).

České překlady

Stati: Ne-osobní rysy kritického díla Maurice Blanchota, *Česká literatura* 2003, č. 1, s. 26–43; Rétorika temporality, in: V. Zuska (ed.), *Umění, krása, šeredno. Texty z estetiky 20. století*, Praha 2003, s. 117–153.

/jt/